

UKRAYNA MİLLİ KİMLİK İNŞA SÜRECİNDE KİLİSELERİN REKABETİ

Dr. Ömer AKPINAR*

ÖZ

Bu çalışmada, Ukrayna Ortodoks Kilisesi'nin (UOK) Ukrayna milli kimlik inşasındaki rolü açıklanmıştır. UOK ile Ukrayna Ortodoks Kilisesi Moskova Patrikliği (UOK-MP) rekabet içindedirler. Bu rekabet aynı zamanda milli kimlik tartışmasına ait bir rekabettir.

UOK-MP Rusya Ortodoks Kilisesi'ne (ROK) bağı bir metropolitliktir. Ukrayna bağımsızlığını aldığı zaman bu kilise ülkedeki en büyük dini yapıydı. UOK-MP'ne karşılık Ukrayna Ortodoks Kilisesi Kiev Patrikliği (UOK-KP) kuruldu. Bu kilise, milli bir kilise olarak, ibadet dilini Ukraynaca olarak belirledi. Patriklik özellikle ROK tarafından gayri resmi olarak ilan edildi. Buna rağmen, ilerleyen zamanlarda, UOK-MP'nin Rusya taraftarlığı UOK-KP'nin büyümesine sebep oldu. Kırım'ın işgali ve Donbas olayları sonrası UOK-KP Ukrayna'daki en önemli kilise konumuna geldi. Fener Rum Patrikliği Ekümenik Patriklik olarak UOK-KP ile Ukrayna Otosefali Ortodoks Kilisesi'nin (UOOK) birleşmesini tanıdı. Daha sonra bu iki kilisenin birleşmesiyle oluşan UOK'ne "Kiev ve Tüm Ukrayna'nın Kilisesi" unvanını ve bağımsızlık beratını (Tomos) verdi. Böylece Ukrayna kimliği inşa sürecinde ulusal kilise de inşa edilmiş oldu.

UOK'nin, tarih sahnesine çıkışı sürecinde, Ukrayna milli kimliği inşasına katkısını üç alanda değerlendirebiliriz. Bunlardan birincisi dildir. UOK-MP'nin ibadet dili Rusçadır. Buna karşın UOK'nin ibadet ve İncil dili Ukraynacadır. İkinci olarak politik süreçtir. Siyasilerle birlikte UOK milli kimliğin oluşmasına katkı yapmıştır. Hatta UOK'nin bağımsızlığı olmadan bağımsız Ukrayna'dan bahsetmek imkansızdır. Son olarak, UOK büyük halk kitlelerine milli bilinç vermiş veya kilise milli bilinci artan insanların uğradıkları yer olmuştur. Yani milli bilinç arttıkça kilisenin cemaati de büyümüştür.

Anahtar Kelimeler: Ukrayna, Ukrayna Ortodoks Kilisesi (UOK), Ukrayna Ortodoks Kilisesi Moskova Patrikliği (UOK-MP), Ukrayna Ortodoks Kilisesi Kiev Patrikliği (UOK-KP), Milli Kimlik.

COMPETATION OF ORTHODOX CHURCHES IN THE PROCESS OF NATIONAL IDENTITY BUILDING IN UKRAINE

ABSTRACT

In this study, the role of Ukraine Orthoox Church (UOC) is examined in building of Ucrainian nationalism. In Ukraine, UOC and Russian Orthoox Church Moscow Patriarch (ROC-MP) are in a competing. Besides, that competition is a nationalist competition which is being discussed by them.

UOK-KP is a metropolitan which belongs to ROC. It was the biggest religion institution when Ukraine gained independence. Otherside, Ukraine Orthodox Church Kiev Patriarch (UOC-KP) established by Bishop Flaret against UOK-MP. UOC-KP used Ukrainian Language for Bible and religious service language instead of Russian. ROC declared that UOC-KP was unlawful. But, later on, UOC-KP grown, since UOC-MP usually supported to the Russian Federation against Ukraine. Occupation Crimea by Russia and Donbass conflicts made UOC-KP more important in Ukraine. The Ecumenical Patriarchate in Turkey Istanbul recognised to unification of UOC-KP and Ukraine Autocephaly Orthoox Church (UAOC), then it gave a reputation which

* Milli Eğitim Bakanlığı, Siyaset Bilimi ve Uluslararası İlişkiler, omerakpnr25@gmail.com, Orcid ID: 0000-0001-5007-7880.

is “The Church of Kiev and All Ukraine.” Hence, the national church was built by Ukrainians during the course of the building national identity.

During the emerging of the stage of history, the building of Ukrainian identity can be divided to three parts. First of all, it is language. The language of UOC-MP is Russian. Otherwise, UOC’s language is Ukrainian. Second is the political process. Hand in hand with politicians, UOC obtained independence from Russia and helped building national identity. As last, UOC helps growing national consciousness or the person who has national consciousness goes to UOC’s churches.

Keywords: Ukraine, Ukraine Orthodox Church (UOC), Ukraine Orthodox Church Moscow Patriarchate (UOC-MP), Ukraine Orthodox Church Kiev Patriarchate (UOC-KP), National Identity.

Giriş

Ulus kimlik inşası literatürde milliyetçilik kuramıyla birlikte işlenen bir konu olmuştur. Bu sebeple üzerinde pek çok çalışma yapılmış ve yapılmaya devam etmektedir. Bu çalışmada dinin ulus inşa süreci üzerinde durulmuş ve Ukrayna milli kimlik inşa sürecinde kiliseler incelenmiştir.

Kimlik kişinin kendisini bir toplumda anlamlandırmasıdır. Bilgin’e göre (2009: 11) kimlik kişi veya grubun kendisini tanımlaması ve kendini diğer kişi veya gruplar arasında konumlaması olarak tanımlanabilir.¹ Kimlik farklılığa ihtiyaç duyar ve bu farklılığı ötekine dönüştürür (Connly, 2011: 92). Milli kimlik, Berger’in (1993:29) kavrayışıyla toplumla bireyin birbirini karşılıklı olarak yarattığı bir kimliktir. Foucault (2003: 95) birey ve toplum ilişkisini iktidardan bağımsız düşünmez. Ona göre iktidar kimlik inşa sürecinde esas aktördür ve kimlik inşası aynı zamanda bireyin özne olmasını gerektirir. Böylece iktidar toplumun en küçük ayrıntısına kadar etki ederek “biyolojik iktidarını” kurar.

Biyolojik iktidar kavramı, milli kimlik bağlamında, toplum ile birey arasındaki geçişin iyi bir izahıdır. Toplum içinde bireyi özneleştiriren iktidar kendi kurgusu üzerinden bir söylem üretir. Bu söylem tek tek bireylerin özne konumunda olduğu topluluğu aynı özellikler üzerinden tanımlar. Bu tanım millettir. Türk Dil Kurumu milli kimliği “Bir milletin kendine özgü düşünüş ve yaşayış biçimi, dil, töre ve gelenekleri, toplumsal değer yargıları ve kuralları ile oluşan özellikler bütünü, millî hüviyet.” olarak tanımlar ancak literatürde milli kimlik tek başına açıklanan bir kavram değildir.

Millet veya ulus üzerine pek çok çalışma yapılmıştır. Yapılan çalışmalar genellikle bir kimlik olarak milletin modern dönemde nasıl oluştuğu, hangi yapılara millet denileceği veya milli kimlik inşa süreçlerinin neler olduğu gibi sorulara cevap arar niteliktedir. Milli kimliğin tarihin belirli bir döneminde ortaya çıkması onun verili olmadığını gösterir. Yani millet insanın veya toplumun doğası gereği bir kavram değildir. Başka bir ifade ile milli kimlik bir inşa ürünüdür ve bir inşa ürünü olarak milli

---

¹ Kimlik tartışmalarında temel yaklaşım kimliğin verili değil bir inşa ürünü olduğudur. Kimlik inşasının modernizm, postmodernizm, küreselleşme, bilgi-iktidar, birey toplum veya devlet, din, etnisite, cinsiyet, ideolojik yaklaşım vd. ile etkileşimi üzerinden açıklandığı yaklaşımlar literatürde mevcuttur (Dalbay ve Avcı, 2018: 18). Çalışma, milli kimlik inşasını temel aldığından, milli kimliğin din ile olan ilişkisiyle sınırlandırılmıştır.

kimliğin inşa sürecini motive eden sistemli düşünce katmanlarının olması beklenir. Milli kimlik inşasını sağlayan düşünce sistemi veya ideolojisi milliyetçiliktir.²

Bir ideoloji olarak milliyetçilik, ulusun inşa sürecinde, toplumların dinini de kullanmaktadır. Yani dini kurumlar Althusserci (1994) bir bakışa devletin ideolojik aygıtları içinde yer alır. Bu sebeple din milli kimlik oluşturmada çok kullanışlı bir alandır. Özellikle tarihi bir mit üzerinden anlatılan şahıslar genellikle dini motiflerle kullanılır. Savaşlar veya toplumsal zorluklarda din her zaman başvurulan unsurdur. Dinin hemen hemen her alanda kullanılması din ve kültür etkileşimini artırır, böylece onu toplumun vazgeçilmez unsuruna dönüştürür. Nihayetinde din milli bilincin vazgeçilmez parçası olur (Gürsoy ve Çapcıoğlu, 2009: 118). Böylece milli söylem ile dini söylem birbirinin yerine kullanılır. Yani toplumun dini ve milli unsurları aynı anlamı taşırlar (Wach, 1995: 131).

Ukrayna milli kimlik inşa sürecini, din ve milli kimlik ekseninde, Ortodoksluktan ayrı düşünemeyiz. Ukrayna'da Ortodoksluk hem Kiev'in Rus Ortodoks Kilisesi'nin ilk merkezi olması hem de Rusya'nın tarihi süreç içerisinde siyasi hakimiyeti sebebiyle Rus Ortodoks Kilisesi (ROK) etkisi altında veya hakimiyetinde oluşmuştur. Bu sebeple Rus Ortodokslar kendilerini Kiev'den bağımsız düşünememekte, ayrıca Ukrayna'da ROK'a bağlı cemaat de kendilerini Rus olarak algılamaktadırlar. Hatta Rus kimliği Ortodokslukla özdeşleşmektedir (Tripathi, 2011: 83). Bu sebeple Ukrayna milli kimlik inşasında milli kilise kurma çabası ROK'la çatışma ve ondan ayrılma çabasıdır. Tarihi olarak SSCB'nin ilk yıllarında milli kilise kurma fırsatı bulan Ukrayna, SSCB sonrası ROK'nin etkin gücü altına girmiş ve Ukrayna kimliği inşasında toplumsal olayların meydana getirdiği her krizden faydalanarak Ukrayna milli kilisesi oluşturabilmiştir.³

---

² Milliyetçilik kuramı, ulus inşa eden bir ideoloji olarak üzerinde pek çok çalışma yapılmış ve farklı tasniflere konu olmuş bir kavramdır. Milliyetçilik ulus ile devletin sınırlarının mümkün olduğunca örtüşmesi gerektiği inancında kendini göstermekte ve her ulusun kendi geleceğini belirleme (self-determination) hakkına sahip olmasını ifade etmektedir (Heywood, 2017:120). Milliyetçilik ideolojisi devleti kuran veya yaşatan ideoloji olarak tarihsel süreç içerisinde evrimler geçirmiştir. Milliyetçiliği sınıflandırmada Umut Özkırımlı (2009) üç tanım kullanmıştır. Bu tanımlar ilkçiler, modernistler ve etno-sembolcüler olarak sıralanır. İlkçiler milletin veya ulusun doğallığından bahseder tarihsel süreç içerisinde milletlerin hep var olduğunu savunur. Modernistler ise ilkçilere tepki olarak milliyetçiliğin millet kuran ideoloji olarak tarihin bir dönemine denk düştüğünü savunur. Dolayısıyla millet tarihsel bir gerçeklik değildir. Millet üretilmiş veya "icat edilmiş" (Gellner, 2006: 49) bir kavramdır. Etno-sembolcüler ise modernist ve ilkçileri milletin kökenini izah edemedikleri gerekçesiyle eleştirirler. Terim, milliyetçilik çözümlerinde etnik geçmişe ve kültüre ağırlık veren kuramcıları nitelemek için kullanılır. İlkçiliği reddeden, modernist açıklamaları ise yetersiz bulan John Armstrong ve Anthony D. Smith gibi etno-sembolcüler, bu iki yaklaşımdan hareketle bir senteze ulaşmaya, bir tür orta yol bulmaya çalışırlar.

³ ROK'un I. Petro (1682-1725) zamanında idari olarak patriklikten Sinod'a geçmesi (1720) 1917 yılına kadar sürdü. Şubat Devrimi sonrası Moskova Patriği olan Tikhon (Belavin) komünist rejim tarafından hapse atıldı. Pek çok din adamı sürgün edildi. Bu süreçte Sovyet Rusyası'nda kalmayan yerlerde bağımsız kiliseler kuruldu. Finlandiya (1923), Estonya (1923), Polonya (1924) ve Letonya (1936) bağımsız ulusal kiliselerini kurdular. Şubat Devrimi sonrası Ukrayna'da da yaklaşık üç yıl bağımsız devlet pratiği yaşandı. Ukrayna Halk Cumhuriyeti (1917-1920) döneminde temelleri atılan milli kilise 1921 yılında kuruldu. Ancak daha sonraki süreçte gücünü kaybetti (Bobo, 2002:18). 1921 yılında kurulan bu kilise Ukrayna Otosefali Ortodoks Kilisesi (UOOK) olarak bugün de varlığını sürdürmektedir.

Ukrayna kimliğinin kilise boyutunun çok derin tarihi vardır. Çalışmanın sınırlılıkları içerisinde bağımsızlık sonrası; özellikle 2014 sonrası dönem incelenmiştir. SSCB'nin dağılmasıyla bağımsızlığını ilan eden Ukrayna'nın Euromaidan devrimine kadar ulus kimlik inşa etmede başarılı olduğu söylenemez. Haysiyet Devrimi olarak da bilinen Euromaidan olaylarından sonra Kırım ve Donbas gibi çok önemli topraklarını kaybeden Ukrayna'nın Rusya karşıtlığını arkasına alarak Ukrayna kimliği inşasına ağırlık vermesi kaçınılmaz olmuştur. Kiliseler veya inanç durumu Ukrayna milli kimlik inşasının en önemli parçasını oluşturmaktadır.

Ukrayna'da bağımsız ulusal kilise kurma çabası 1990 yılında başlamış ve 2019 yılında önemli bir aşama elde etmiştir. Şüphesiz Ukrayna'da bağımsız kilise çabası Rusya Ortodoks Kilisesi'ne (ROK) karşıdır. Ukrayna Ortodoks Kilisesi Moskova Patrikliği (UOK-MP)⁴ ROK'a bağlı bir metropolitlik olarak Ukrayna'da en çok kilisesi olan metropolitliktir. 1990 yılında, ROK tarafından geniş yönetim özerkliği verilerek kuruldu (<http://www.patriarchia.ru/>, 02.04.2022) 1992 yılında Patrik Flaret ROK'dan ayrılarak Ukrayna Ortodoks Kilisesi Kiev Patrikliği'ni kurdu (<https://orthodoxwiki.org>) Patrik Flaret'in amacı bağımsız, ulusal bir kilise kurmaktır. Flaret'in bu arzusu nihayet gerçekleşti. Ancak sadece kurumsal varlık Ukrayna milli kimlik inşasında dini unsur yeterli kılmamaktadır. Ukraynalıların ulusal kiliselerinin olduğunu kabul etmeleri için ROK'dan mutlak şekilde ayrılmaları gerekecekti. Bu gerekçe Kırım'ın işgali ve Donbas çatışmalarıyla elde edildi.

Çalışmada, ilk önce açıklanması gereken husus, milli kiliselerin neden önemli olduğudur. Başka bir ifadeyle İslam dünyasının pek de anlayamayacağı bir şekilde Ortodokslukta kiliselerin neden millileştiğidir. Böylece Ortodoks kiliselerin modern dönemde ilahi kurumlardan seküler kurumlara evrilerek milli kimliğin bir parçası olma durumu anlaşılabilir. Devamında Ukrayna'da milli kimlik inşasında kiliselerin rolü açıklanmıştır. Ortodoksluk ve milli kimlik arasındaki ilişki açıklanırsa, milli bir kilise olarak tarih sahnesine çıkan Ukrayna Ortodoks Kilisesi'nin (UOK) Ukrayna milli kimliğinin inşasındaki rolü daha iyi anlaşılır.

1. Ortodoksluk ve Milli Kimlik

Milli kilise, Ortodoks toplumlarda,⁵ din ile devlet ilişkisi sonucu ortaya çıkmıştır. Modernite öncesi toplumlarda kilise devlet, devlet kilisedir (Wood, 1998: 13). Avrupa'da devletin dinin üstünde olduğu özellikle Protestan akımla toplumsal düzene yerleşirken "cuius regio, eius religio" söylemiyle yönetilen topraklardaki dini yapı devletin sistemiyle örtüştürüldü. Devletlerin uluslaşması sürecinde, Avrupa'nın din devlet ilişkisine benzer yapıyı Rusya da yaşamaktaydı. Rusya'da, Rus Ortodoks Patrikliğini kaldıran I. Petro (Deli Petro veya Büyük Petro) Kutsal Sinod'u patriklik yerine kurdu ve bir askeri danışmanını temsilci olarak atadı. Bu sistem yaklaşık iki yüzyıl sürdü ve bu süre boyunca Kutsal Sinod üyeleri şu yemini ettiler: "Kutsal Sinod'un en üst yargıcının tüm Rusların imparatoru olduğuna yemin ederim." (Littell, 1961: 42). Kilisenin devlete tabi

⁴ Metropolit Ortodoks kilise sisteminin en yüksek makamı olan patrikliğe bağlı ve belirli bir coğrafyadaki tüm kiliselere sahip idari ve ruhani yapıdır.

⁵ Çalışma Ukrayna Ortodoks Kilisesi üzerine olduğu için Hristiyanlık inanç analizi veya yapısı Ortodoksluk üzerinden yapılmıştır. Diğer din veya mezheplerin devletle olan ilişkisi ayrı bir çalışmanın konusudur ve bu çalışmada bahsedilmemektedir.

olması ve ulus devlet çağında bu tabiiyetin güçlü şekilde kimlik üzerinden mana bulması Ortodoksluğun teolojisine de uygundur.

Apostolik Kanonlar (Latin: Canones Apostolorum) Hristiyanlık inancının temel kanunlarıdır. 85 maddeden oluşan bu kanunlar aynı zamanda Hristiyanlığın idari yapısını da tanımlamaktadır. Papa veya Patrik'ten papaza kadar, tüm idari birim ve bürokrasiyi hem hiyerarşik şekilde tanımlamakta hem de atama esas ve usullerini göstermektedir. İşte bu kanunların 34'üncü maddesi, tüm etnik grupların, kendilerine has kiliselerinin olmasına izin vermektedir. Bu madde şu şekilde tercüme edilebilir (Ramsey, 2022: 4):

Her ulusun (ethnos) tüm piskoposları, içlerinden birisini başları ve eşitler arası birinci olarak kabul ederler ve onun rızası olmadan hiçbir işi neticelendirmezler. Ancak seçilen başpiskoposun etki alanı sadece kendi kilise bölgelerinde ve ülke sınırları içinde geçerlidir. Fakat tüm piskoposların rızası olmadan da bir şey yapmasına izin verilmez; şöyle ki kararlar oy birliğiyle alınacak ve Tanrı, İsa'nın aracılığıyla Kutsal Ruhun şanını yüceltecektir.

Ortodoks kiliseleri Apostolik Kanonlarla birlikte İlk Yedi Ekümenik Konsül kararları olarak bilinen kanunları tanır ve uygularlar. MS 381 tarihli İstanbul 2. Ekümenik Konsil kararları 2. kanunu ve 431 tarihli Efes 3. Ekümenik Konsül 8. kanuna göre bir piskoposluk tek taraflı olarak bir başka piskoposluğun idaresi altındaki kiliseleri veya bölgeyi yönetemez. Bu durum kesinlikle yasaktır (Percival, 1900: s. 176).

34. Kanonik yasaya bakıldığında açıkça görülmektedir ki Yunanca "ethnos" kelimesi modern zamanda "ulus" veya "millet" olarak yorumlanmıştır. İncil'de Matta 28. bölüm 19. ayette Hz. İsa: "Bu nedenle gidin, bütün ulusları öğrencilerim olarak yetiştirin; onları Baba, Oğul ve Kutsal Ruh adıyla vaftiz edin." demektedir (Kollektif, 2020). Yani Hz. İsa'nın havarilerine (apostles) diğer milletlere giderek onları din adına disipline etmesini emretmiştir. Diğer yandan Tevrat'a göre ise "ethnos" Yahudi olmayan diğer insanlar için kullanılmıştır. Bugün pek çok Ortodoks kilise "ethnos"u ulus olarak anlamaktadır. Yani ethnos kiliseler için etnik, dil, din ve tarih olarak ortak değerlere sahip insanlar topluluğudur. Şüphesiz bu topluluğu bir arada tutan siyasi yapı ulus devlettir (Turcescu, 2003: 456) .

Kanonik Yasalar hukukçusu Ioan N. Floca'nın iddiasına göre 34. Kanonik Kanon sadece etnik grubu işaret etmektedir. Yoksa belirli bir toprak parçasında yaşayan tüm insanları değil (Floca, 2005: 407). Floca'nın yorumu genel ulus yorumundan ziyade etnik tanıma dikkat çekse de inanç, nihayetinde, bireysel bir durumdur. Ancak burada sorun, bireyin zihinsel algısının nasıl manipüle edileceğidir. Bu noktada şüphesiz ulus devlet ve eğitim devreye girmektedir. Zaten kiliseler üzerinden, özellikle ibadet ve İncil dili üzerinden uluslaşmış inanç, ulus devletlerin egemenlik politikalarıyla örtüşecek şekilde, belirli bir coğrafyaya indirgenmiştir. Kanonik Yasaların yorumu ulus devletleri bir anda kiliselerin üstünde konumlandırırken diğer yandan bir ülkeye ait kilisenin bir başka ülkedeki kiliseye müdahalesini de sınırlandırmaktadır. Efes ve İstanbul Konsülleri kararları bir kilisenin bir başka kilise idaresini (piskoposluk, metropolitlik veya patriklik) yönetemeyeceğini veya devralamayacağını açık şekilde belirtmiştir.

Ortodoks halkların yaşadığı ulus devletler kilise dilinin ulus dili olması, Floc'a'nın kilise ile etnik kimlik arasında kurduğu keskin ilişki ve bir ulusa ait kilisenin bir başka ulusal kilise tarafından yönetilemezliği sebebiyle, inşa sürecinde milli kimliğe ilahi bir mana katma fırsatı bulmuştur. Bu fırsatı çok iyi değerlendiren devletler kiliselerin varlığını idari bir yasaya bağlamışlar ve merkezi kiliseye bağlı tüm birimler aynı zamanda o devletin birer şubeleri haline gelmiştir. Dolayısıyla dini olanla milli olan iç içe geçmiş ve Tanrı bir anda milleti temsil eden ruhani varlığa dönüşmüştür. Bu sebeple Ortodoks bir insan doğası gereği bağlı olduğu kilisenin bulunduğu devletin milliyetçisidir. Bu devlet kendi devleti olmayabilir. Özellikle televizyonlarda gördüğümüz dini sembol taşıyan kriminal insanların motivasyonu da bu şekilde açıklanabilir. Yani pekala her türlü günahı işleyen birisi, hatta ateist olduğunu iddia etse dahi, vücudunda haç dövmesi veya dini sembol taşır. Bunun sebebi o sembollerin devleti ve milleti temsil etmesidir. Yani dini semboller ilahi olanı değil milli olanı göstermektedir.

Ortodokslukta dinin milliyetçilikle örtüşmesi anlaşılması güç ilişkileri ortaya çıkarabilir. Mesela Ukrayna Ortodoks Kilisesi Moskova Patrikliğine bağlı olan birisi büyük ihtimalle Rus milliyetçisidir. Dini adına kendi milletini inkar eder ve dindaşlık kurduğu insanları kendi milleti sayar. O milletin dinle alakası olması de gerekmez. Aynı şekilde bir Ukraynalı eğer Rusya'ya tavır alırsa büyük ihtimal bağlı olduğu kiliseyi de değiştirecektir. 2014 sonrası Rusya'nın Kırım işgali ve Donbas müdahalesi pek çok Ukraynalıyı Rusya'ya, dolayısıyla ROK'a karşı tavır almasına sebep olmuştur. Bu durumu iyi değerlendiren Rus Ortodoks Kilisesi Kiev Patrikliği, halk ve siyasi iradeyi arkasına alarak bağımsız bir kilise olma çabasına girmiştir.

2. Ukrayna'da Bağımsız Kilise İnşa Süreci

Ukrayna'nın bağımsızlığını elde ettiği ilk günden itibaren ulusal kilise inşa çalışmaları başlamıştı. Uzun ve zahmetli bir süreç sonunda, 5 Ocak 2019 yılında, Ukrayna Ortodoks Kilisesi ROK'dan ayrılarak bağımsızlığını ilan etti ve Ukrayna'daki milli kilise olarak tarih sahnesine çıktı.

1992 yılında Patrik Flaret'in (gerçek ismi Mikailo Antonoviç Denisenko, d. 1929) Ukrayna Ortodoks Kilisesi Kiev Patrikliğini (UOK-KP) kurduğunda ROK'un bağımsızlık vermemesi ve tanımaması sürpriz değildi. Ukrayna'da Moskova'ya bağlı Ukrayna Ortodoks Kilisesi Moskova Patrikliği (UOK-MP) zaten vardı ve Ukrayna'daki inananların neredeyse tamamı Kilise üzerinden Rusya'ya bağlıydı. Esasında Ukrayna'da 1921 yılında kurulmuş olan bir bağımsız Ukrayna Ortodoks Kilisesi (Ukrayna Otosefali Ortodoks Kilisesi veya kısaca UOOK) vardı ancak bu kilisesin gücü zayıftı ve tarihi olarak Kiev'in Ortodoksluk merkezi olma pozisyonunu Rus Metropolitliğine kaptırmıştı. Patrik Flaret UOOK'ya birleşme teklifinde bulundu. Böylece onun otosefali unvanını alarak UOK-KP'nin bağımsızlığını elde etmiş olacaktı. Ancak bu teklifi UOOK geri çevirdi ve bu tarihten itibaren Ukrayna'da üç ayrı Ortodoks kilise faaliyet gösterdi (Bentzen, 2019: 3).

1990'lı yıllar boyunca siyasi olarak gerekli desteği almasına rağmen UOK-KP bağımsızlık (otosefali) unvanı alamadı. Özellikle Cumhurbaşkanı Leonid Kravçuk'un başvuru ısrarı ve Patrik Flaret'in çabalarına rağmen İstanbul Fener Rum Patrikliği (Fener Rum Patrikliği-FRP) ekümenik patriklik olarak bu çağrılara olumlu cevap

vermedi. Buna rağmen gün geçtikçe kiliseye bağlı olan insanlarda artış gözlemlendi. (Leustean ve Samokhvalov, 2019: 205).

Yıl 2004 olduğunda Ukrayna'da yeni bir dönem başlıyordu. Turuncu Devrim olarak isimlendirilen ve 2005 yılında Cumhurbaşkanı olan Viktor Yuşçenko liderliğindeki siyasi hareket ülkedeki kiliselerin konumunu da etkiledi. Yuşçenko'nun siyasi amaçlarından biri de bağımsız Ukrayna kilisesi kurmaktı. UOK-KP'nin bağımsızlığı için tekrardan FRP'ne başvuru yapıldı ancak sonuç yine olumsuz bitti. Bunun üzerine Patrik Flaret yeni bir taktik denedi. UOK-MP ile birleşme yoluna gitti. 2009-2011 yılları arasında UOK-MP Metropoliti Volodimir ile görüşmeler sürdüren Flaret iki kilisenin birleşmesini ve bu birleşmenin bağımsız bir Ukrayna kilisesi amacıyla sonuçlanmasını istiyordu. Ancak bu tarihlerde Ukrayna'daki siyasi yapı tekrardan değişmişti. Rüzgar tersine dönmüş, Batı taraftarı ve milliyetçi kanadı temsil eden Yuşçenko 2010 yılında cumhurbaşkanlığı seçimini kaybetmişti. Yerine gelen Viktor Yanukoviç Rusya taraftarıydı ve ülkede Rusya'nın etkisi ve baskısı tekrar kendini gösterdi. Yanukoviç'in Flaret ve Volodimir arasında geçen birleşik kilise görüşmelerine müdahalesi oldu. Yanukoviç'in bu görüşmelerden rahatsızlığı çok açıktı. İlerleyen günlerde Metropolit Volodimir hastalandı ve hastaneye kaldırıldı. Bu tarihten sonra Yanukoviç Volodimir veya danışmanlarının başka insanlarla görüşmesini yasakladı. Böylece görüşmeler atıl kaldı ve iki kilisenin birleşmesi gerçekleşemedi (A.g.e.: 205).

Yanukoviç'in Avrupa Birliği ile yapılacak anlaşmadan çekildiğini bildirmesi üzerine 2013 yılı sonuna doğru Ukrayna'da gösteriler başladı. 2013 Euro-Maidan (Haysiyet Devrimi) olayları olarak bilinen ve ülkedeki siyasi yapıyı kökten değiştiren gösteriler kiliselerin durumunu da çok önemli şekilde etkiledi. Protestoların başladığı zamanlarda, Kasım ve Aralık 2013 yılında, UOK-KP göstericilerin tarafında yer aldı. Hatta gösterilere doğrudan destek verdi. Yanukoviç güvenlik güçlerine, özellikle Berkut olarak bilinen Ukrayna özel güvenlik birimine protestoculara şiddet kullanma emri verdiğinde Patrik Flaret, kendilerini korumaları için, kiliseleri protestoculara açtı. Özellikle Aziz Mihail Katedrali çanlarını protestocuların toplanması için kullandı. İlerleyen aylarda protestoların şiddete dönüşmesiyle bu katedral yaralıları için hastane, ölenler için de defin yapılan yere dönüştü. UOK-KP'nin bu tutumu halk tarafından büyük destek görürken, UOK-MP'nin karşı tutumu aynı şekilde halkın tepkisine neden oldu. ROK'un AB karşıtlığı belliydi. ROK Patriği Kiril AB'nin ahlaken çürüdüğünü iddia ediyordu. Bu sebeple UOK-MP'de ROK'un resmi söylemini Ukrayna'da tekrarlıyor ve Euromaidan olaylarında, Rusya'yı destekleyerek, karşı tutum alıyordu. Olayların devamında, Mart 2014 yılında, göstermelik bir referandumla Kırım'ın işgali ve akabinde Donbas'taki askeri çatışmalar ülkedeki politik hayatı derinden etkilerken devlet, halk ve kilise ilişkilerini de yeniden tanımladı (Lunkin, 2014: 3).

5 Temmuz 2014 yılında UOK-MP Metropoliti Volodimir'in ölümünün hemen sonrasında kilisenin ileri gelenleri UOK-KP ile birleşmek ve ulusal bir kilise kurma görüşmelerini yeniden başlatmak istediler. Ancak UOK-MP'nin üst yönetici piskoposları genellikle Doğu Ukrayna'dan gelmeydi ve Rusya taraftarıydılar. Donbas olaylarında UOK-KP açık bir şekilde birleşik Ukrayna'yı destekleyip Rusya'yı işgalci kabul ederken diğer kilise çatışmalarında tarafsız kaldığını ilan etti. 7 Haziran 2014 yılında, milliyetçi Ukraynalıların adayı olarak Cumhurbaşkanı seçilen Petro Proşenko, Kutsal Sinod'u etkileyerek, Moskova Petropolitliği başına Petropolit Simon'u (Şoştatski) getirmek

istedi. Fakat Proşenko'nun istediği gerçekleşmedi ve Kutsal Sinod Bukovina'dan (Ukrayna, Romanya ve Moldova arası bölgenin adı) Metropolit Onufriy'i (Berezovski) UOK-MP'nin başına metropolit olarak seçti. Böylece Moskova Metropolitliği ulusal bir kilise kurma sürecinde devlete karşı açık bir direnç içinde olduğunu ve bu direnç konusunda da başarılı olduğunu gösterdi (Karelska ve Umland, 2020: 2).

Yukarda da değinildiği gibi Kırım'ın işgali ve Donbas'a Rusya'nın askeri ve siyasi desteği kiliseler arasında büyük bölünmeye sebep oldu. Kırım kiliseleri işgal öncesi UOK-MP'ne bağlıydı ancak yeni durumda ROK Kırım'daki kiliseleri doğrudan Rusya'ya bağladı ve Rusya Adalet Bakanlığı ROK'un bu hamlesini onayladı.⁶ Bununla birlikte Kırım'daki papazlara Rusya vatandaşlığı verildi. UOK-MP sessiz kalarak durumu zımnen kabullendi ancak UOK-KP bu durumu kabul etmedi. Kiliselerinin Rusya'ya bağlanmasına itiraz etti. Temel giderlerini bile karşılayamayan ve ROK'a katılmayan kiliseler zamanla kapandı. 2014'te UOK-KP'ne bağlı 52 kilise varken 2018 yılında bu sayı 9'a düştü. Aynı şekilde Donbas bölgesinde de Kiev'e, yani devlete sadakatini bildiren papazlar aşama aşama bölgeden zorla sürüldüler. Örneğin Donetsk ve Mariapol Metropoliti merkezi kilisesi Donetsk'teyken Mariapol'a yerleşmek zorunda kaldı. UOK-KP'nin aksine Moskova Patrikliğine bağlı kiliseler çatışmaları iç çatışmalar kabul eden ve Rusya müdahalesini inkar eden bir söylem geliştirdiler. Hatta bölgedeki Donetsk, Luhansk-Alçevsk ve Rovenki metropolitleri ayrılıkçılara açıktan destek verdiler (Alexandrov, 2015).

Aralık 2017 yılında ROK Patriği I. Kirill, Donetsk Halk Cumhuriyeti lideri Aleksander Zaharçenko (31 Ağustos 2018 yılında bombalı bir suikast sonucu öldürüldü) ve Luhansk Halk Cumhuriyeti lideri Leodin Paseçnik'le görüşerek Ukrayna merkezi hükümet ile ayrılıkçılar arasında esir değişimi için aracı oldu. Patrik'in girişimi sonucu 306 Ukraynalı esire karşılık 74 ayrılıkçı esir serbest bırakıldı. Esasında Patrik'in pozisyonu tanımlanamayacak şekilde ilginçti. Ayrılıkçı bölgede "Rus Ortodoks Ordusu" adında paramiliter bir grup vardı. ROK bu varlığı hiç tanımadı veya bir ilişkisi olduğunu açıklamadı. Ancak bilinen şu ki Moskova ile bu birlik arasında kesin bir ilişki vardı (<https://mospat.ru>).

Ukrayna merkezi hükümet ile ayrılıkçılar arasında Minsk görüşmelerine dayanılarak oluşturulan tampon bölge (buffer zone) sadece askeri ve siyasi ayrımı değil dini ayrımı da temsil ediyordu. Bu durum UOK-KP ile siyasilerin bağımsız ulusal kilise kurmaları için bir fırsat verdi. Halk desteği yüksekti ve uluslararası camiada toprağı işgal edilmiş, ülkesi Rusya tarafından iç savaşa sürüklenmiş bir Ukrayna vardı. 2017 yılında Moskova'da yapılan ROK toplantısında UOK-MP'nin haklarında kısıtlamaya gidilmesi ROK'a karşı bazı UOK-MP'nin papazlarında ve piskoposlarda hoşnutsuzluğa sebep oldu. Bunların başında Metropolit Epifaniy geliyordu. Aynı tarihte, 2017'de, Ukrayna'da siyasi gücü temsilen Cumhurbaşkanı Petro Proşenko, UOK-KP ile UOOK'nin birleşmesi için siyasi bir eylem başlattı. Ancak UOOK'nin Rus taraftarı kanadının direnmesiyle süreç akamete uğradı. Kimi kaynaklar bazı piskoposların rüşvet

---

⁶ Rus Ortodoks Kilisesi Rusya Federasyonu'nda idari bir birim olarak tanımlanmıştır. ROK'a bağlı olan bir birim aynı zamanda Rusya Federasyonu'nun da bir birimine dönüşür. Örnek vermek gerekirse bir metropolitlik ROK'a bağlı olabilmesi için Rusya Federasyonu Adalet Bakanlığı onayını alması gerekir (Gillet, 1997: 28).

aldığını iddia etse de nihayetinde İstanbul'a birleşme için başvuru yapıldı ancak FRP ekümenik olarak birleşmeye onay vermedi. Böylece görüşmeler anında kesildi. 2018 yılında ise İstanbul milli bir bağımsız Ukrayna kilisesi fikrine sıcak bakıyordu. Bu kadar kısa sürede ne oldu da FRP veya I. Bartholomeos fikrini değiştirdi? Bu soruya kimi araştırmacılar iki sebep ileri sürmektedirler. Birincisi Ukrayna'da yükselen bağımsız Ukrayna kilisesi talebidir. Yapılan araştırmalara göre 2017 yılında Ukrayna'da en güvenilir kurum olarak %56,7 oranla kiliseler birinci sıradaydı. Bununla birlikte bağımsız kilise talebi toplumda çok yüksekti. Bu talebe hem hükümet hem de parlamento (Verkovna Rada) tam destek veriyordu (kiis.com.ua). İkinci olarak da ROK ile FRP arasındaki kötü ilişkilerdi.

ROK ve Fener Rum Patrikliği veya İstanbul Ortodoks Patrikliği arasındaki çatışma tarihi bir çatışmadır. Özellikle İstanbul'un fethiyle ROK kendisini Ortodoksluğun lideri olarak gördü ve bu sebeple de Rus kralına Çar (Sezar veya Kayzer) denmekteydi. Diğer yandan tarihi miras sebebiyle FRP konumunu korudu. İstanbul'daki sultanı çar olarak tanıdı. Tüm kiliseler içinde ekümenik olarak tanındı ve eşitler arası birinci "primus inter pares" olarak kabul edildi. Ancak ROK'un en kalabalık cemaate (yaklaşık 150 milyon) sahip olması her zaman onu FRP'ye alternatif ve bağımsız kıldı. SSCB sonrası dönemde de durum değişmedi. ROK'un Rus dış politikasının bir parçası veya bir enstrümanı olarak iş görmesi İstanbul'u daima rahatsız ediyordu (Johnathan ve Reid, 2007: 17). Rusya Devlet Başkanı Vladimir Putin'in 2016 yılında Aynaroz Dağı'nı ziyaret etmesi ve çar gibi kabul görmesi Fener Rum Patrikliğinin ve Ortodoks dünyasının ROK'a dair algısını olumsuz yönde derinden etkiledi (<https://21yyte.org>). Karşılıklarında artık tamamen devletin güdümüne girmiş ve siyasi gündem peşinde koşan bir kilise ve onun başı Patrik I. Kirill vardı.

Ukrayna özelinde otosefali kararı sürecindeki ROK ile FRP arasındaki sorun 2016 yılındaki Girit Adası Sinod Toplantısı'na dayanıyordu. 1920 yılından beri Ortodoks kilise patrikleri toplanır ve hem teolojik hem de jeopolitik kararlar alırlardı (Leustan, 2002: 202). Bir önceki toplantı tam 55 yıl önce, 1961 yılında gerçekleşmişti. 2014 yılında, patrikler toplantısında sinod toplantısı kararı alındı. Toplantı İstanbul'da yapılacaktı ancak Türkiye Rusya arasında meydana gelen uçak krizi sebebiyle ROK İstanbul'a gelmeyeceğini bildirdi. Bu sebeple toplantı Girit'de yapıldı. Fakat ROK Patriği I. Kirill Girit'teki Sinod'a da katılmadı (<https://www.agos.com.tr>). ROK Gürcistan ve Bulgaristan Patriklerinin Sinod'a katılmamalarını bahane ederek son anda katılımını iptal etti. Sinod'da Ukrayna'nın durumu da konuşuldu. Sinod toplantısı başlamadan üç gün önce Ukrayna Rada'sı Ekümenik sıfatıyla FRP'ye bağımsız Ukrayna kilisesi için başvurdu. Başvuru kararı Rada'da 245 oyla kabul edildi. Başvuru 1686'dan beri Ukrayna'da var olan ROK'un tüm hukuki haklarını Ukrayna üzerinden çekmesini, Ukrayna'daki tüm kiliselerin toplantıya çağrılmasını ve nihayetinde bağımsızlık (Tomos) hakkının verilmesini talep ediyordu (<https://zakon.rada.gov.ua>). Rada'ya cevap verilmedi. Bu kabul edilmediği anlamına geliyordu ancak Ukrayna'daki durumun kötüleşmesi ve ROK ile FRP arasındaki tarihi çekişme, ayrıca Ukrayna'da oluşan ulusal bir kilise arzusu I. Bartholomeos'u yeni kararlar almaya zorladı.

2018 yılında Türkiye'ye bir ziyarette bulunan Ukrayna Cumhurbaşkanı Petro Proşenko Cumhurbaşkanı Recep Tayyip Erdoğan'la görüştü (<https://www.hurriyet.com.tr>). Görüşme İstanbul'da gerçekleşti ve bu görüşmenin

ardından Proşenko diğer kurmaylarıyla birlikte Patrik Bartholomeos'la uzun bir görüşme yaptı. Proşenko kendisinin de bir UOK-MP cemaati üyesi olmasına rağmen bağımsız bir Ukrayna kilisesinin vakti geldiğini, bu isteğin politik bir istekten çok kiliselerin ve toplumun mutlak beklentisi olduğunu bildirdi (<https://www.bbc.com>). Ülkesine dönen Proşenko kiliselere birleşme çağrısı yaptı. Devletin kontrolünden uzak bir kilise yapısı sözü verdi. Bir kaç gün içinde UOK-KP ile UOOK ortak bir dilekçeyle ilgili makamlara başvuruda bulunarak Ekümenik Patrik olarak FRP'nin yargı yetki altına girmek istediklerini bildirdiler. Proşenko Ukrayna Meclisi Rada'ya tekrar başvurdu ve bu kez 268 oyla bağımsız Ukrayna kilisesi başvurusu kabul edildi. Ukrayna'daki resmi süreci tamamlanan başvuru İstanbul'a taşındı. Kutsal Sinod toplantısında değerlendirilen başvuru kabul edildi. 2018 yılı son aylarında Fener Rum Patrikhanesi'nde görüşülen süreç 5 Ocak 2019'da bir törenle son buldu. Cumhurbaşkanı Petro Proşenko'nun da katılımıyla Ekümenik sıfatıyla Patrik I. Bartholomeos Ukrayna kilisesine otosefali veya bağımsızlık hakkı veren "Tomos" kararnamesini imzaladı. Ukrayna Ortodoks Kilisesi Patriği olarak da Metropolit Epifaniy'i atadı (<https://tr.euronews.com>). Epifaniy UOK-MP metropolitliğinden ayrılarak ulusal kilisenin başına geçti. FRP 17. yüzyılda geçici olarak Moskova'ya verilen Ukrayna ruhani idaresinin tekrar geri alındığını iddia etti. Hatta bu toprakların daha sonra Rusya tarafından işgal edildiğini savundu. Proşenko ise tören sonrası "Bugün tarihe kutsal bir gün olarak geçecek. Bugün Ukrayna'nın Rusya'dan nihai bağımsızlığın elde edildiği gündür. Bu kilise, Putinsiz ve Kirillsiz (Moskova Patriği) bir kilisedir." açıklamasını yaptı (<https://www.bbc.com>).

ROK'un FRP'nin UOK'ne otosefali unvanı vermesine tepkisi çok sert oldu. Moskova Kilisesi İstanbul Kilisesi ile tüm ilişkilerini kesme kararı aldı. Kendi cemaatine ait insanlardan, piskopos ve papazlardan Fener Rum Patrikliğine ait herhangi bir kiliseye gitmeme, ayinlere katılmama ve toplantılarda bulunmama isteğinde bulundu. Hem UOK-KP'ne özerklik verilmesi hem de geçici olarak Moskova'ya verilen Ukrayna ruhani yönetiminin geri alınması ifadesi ROK'un Ukrayna'daki meşruiyetini tartışmalı hale getirdi. Bir kilisenin nasıl bağımsız olacağını kararı tarihi olarak FRP'ne aittir. Ancak ROK sürekli olarak bu duruma karşı çıkmıştır. Ukrayna pratiği göstermiştir ki ROK'un FRP'ne karşı büyük bir gücü yoktur. Yani FRP'ne en büyük rakip olan ve kendisini aslında en büyük kilise olarak kabul eden ROK büyük bir itibar yarası almıştır. FRP ekümenik hakkının kendi tekelinde olduğunu göstermiştir (<https://www.bbc.com>).

Esasında Ukrayna üzerinden FRP ile ROK arasında nüfus savaşı mevcuttur. FRP UOK'ne özerklik vererek, otosefel atayarak ve atadığı otosefele "Tüm Ukrayna'nın ve Kiev'in Metropoliti" unvanını vererek Ukrayna coğrafyasını FRP'ye bağlamış oldu. Şüphesiz bu karar kiliselere devam eden insanların tamamını UOK'nın cemaati yapmaz. Ancak Ukrayna'da hem bölünme hem de birleşme gerçekleşmiş oldu. Araştırmalara göre, 2015 yılında, Ukrayna'daki 44 milyonluk nüfusun %74'ü kendisini Ortodoks olarak tanımlamaktadır. Bu oranın %38'si UOK-KP, %20'si UOK-MP ve %1'i de UOOK'dir. Geriye kalan %40'ı ise kendisini sadece Ortodoks olarak tanımlamıştır (<https://ratinggroup.ua>). 2019 yılında FRP'nin UOK-KP'ne otosefali unvanı vermesi sonrası yapılan bir çalışmada UOK-KP (veya UOK) oranı %42,2, UOK-MP oranı %16,9 ve sadece Ortodoksum diyenler de %40,9 olmuştur (<https://www.state.gov>). Sadece 2015 ile 2019 arasındaki değişiklik incelendiğinde önemli sonuçlar elde edilir. 2015'te

yapılan saha araştırmasının 2014 Kırım işgali ve Donbas olaylarından sonra gerçekleştiği unutulmamalıdır.

Kırım işgali ve Donbas çatışmaları öncesi, 2013 yılı verilerine göre, kendisini Ortodoks olarak tanımlayanların sadece %18,3'ü UOK-KP'ne bağlı olduğunu beyan etmiştir. Buna karşın UOK-MP oranı 19,6'dır. Yani Kırım ve Donbas olaylarından önce Moskova Patrikliğine bağlı insanların sayısı Kiev Metropolitliğine, yani ulusal kiliseye bağlı olanlardan fazlaydı. Olaylar Moskova Patrikliğine bağlı insanların sayılarında ciddi bir azalmaya sebep olmamıştır. Ancak Kiev Metropolitliğine bağlı olan insanların sayısında 5,63 milyonluk bir artış meydana gelmişti. Kiev Metropolitliğine bağlı insanların sayısındaki bu artış çok büyük ve çok ciddi bir dini harekettir. Bu hareketi FRP göz ardı etmemiştir.

3. Kiliseler Üzerinden Ukrayna Milli Kimlik İnşası

Dinin milli kimlik inşasındaki yeri çok belirgindir. İnsanlar din aracılığıyla metafizik alemlerle bağ kurarken dünyadaki insanlar arasında belli bir gruba ait olma durumunu da yaşamaktadırlar. Din, insanın kim olduğunu ifade eden şeyi tanımlayan sosyal bir rol veya durumda, o insanın benliğine uygun düşen bir anlamlar seti olan kimliğin kontrol sistemi olarak işlev görmesinde rol oynar. Din kimliğe kutsallık verir. Bir kimlik olarak din anlattığı millete yaratıcı gücüyle özel anlam katar. Öteki kavramı dinin ve milliyetçiliğin temel unsurudur. Müşrikler ve hainler, milli olanla kafir olan ikileminde din milli kimliğin oluşmasında önemli bir kavram desteği sunar (Önal, 1993: 13). Milliyetçilik kuramcılarının göre din; dil ve kan bağı (etnisite) ile birlikte milletin temel unsurudur. Hatta Benedict Anderson milletin dinin yerini aldığını düşünür. Modernite öncesi toplumlar dinin öğretisi olan kader ile hayatın anlamsızlığını ve rastlantısallığını açıklıyorlar; modern dönem öncesi kurumlar ahiret hayatı ile insanların ölüm korkusuna çözüm sunuyorlardı. Dinin önemini yitirmesi, bu sorunların ortadan kalktığı anlamına gelmiyordu. Korkular, kuşku ayıydı; insan psikolojisi değişmiyordu. Ölümlülüğü sürekliliğe çevirecek, rastlantıya anlam katacak (daha laik) başka bir çözüme gereksinim vardı. Hiçbir şey bu amaca millettten daha uygun değildi çünkü milletler ezeli bir geçmişten geliyor, sonsuz bir geleceğe doğru ilerliyorlardı. Milliyetçiliğin büyümesi, rastlantıya kadere dönüştürmesindeydi (Akpınar, 2021: 43).

Yukarıda da belirtildiği gibi millet ile Ortodoksluk inancı arasında özel bir ilişki vardır. Kanoniklerde geçen ve Yunanca "ethos" olan kelime modern dönemde "nation" olarak, yani millet (ulus) olarak yorumlanmıştır. Bu durum şüphesiz her ulus devletin bağımsız bir kilise kurma politikası gütmesine sebebiyet vermiştir. Çoğu devlet bu konuda başarılı olmuştur da.⁷ Geriye kalan tek şey, ulus devlet içindeki elitlerin, kendi insanlarını yeni bir inanç sistemine ikna etmesidir. Bu ikna kolay olmamaktadır.

⁷ Bağımsız olan Ortodoks kiliseler birer patriklik olarak, hiyerarşik sırasına göre, şunlardır: 1. Ekümenik Patrik olarak (primus inter pares) İstanbul Fener Rum Patrikliği (Türkiye), 2. İskenderiye Rum Ortodoks Patrikliği (Mısır), 3. Antakya Rum Ortodoks Patrikliği (Suriye), 4. Kudüs Rum Ortodoks Patrikliği (İsrail), 5. Rus Ortodoks Kilisesi (Rusya), 6. Sırp Ortodoks Kilisesi (Sırbistan), 7. Romanya Ortodoks Kilisesi (Romanya), 8. Bulgar Ortodoks Kilisesi (Bulgaristan), 9. Gürcistan Ortodoks Kilisesi (Gürcistan), 10. Kıbrıs Ortodoks Kilisesi (Güney Kıbrıs), 11. Yunan Ortodoks Kilisesi (Yunanistan), 12. Arnavutluk Otosefali Ortodoks Kilisesi (Arnavutluk), 13. Polonya Ortodoks Kilisesi (Polonya), 14. Çek Bölgesi ve Slovakya Ortodoks kilisesi (Çekya ve Slovakya).

Nihayetinde Tanrı'nın buyruklarında ve nizamında, hem de muhafazakar ve müteyyin insanlara karşı reform talep edilmektedir. Bu reform Batı Avrupa'da olduğu gibi halk tarafından değil elitler tarafından istenmektedir. Ukrayna Ortodoks Kilise'nin bağımsızlık alma sürecine bakıldığında, savaş veya iç çatışma, toprak kaybı gibi ağır bedeller karşılığında kilisenin bağımsızlığı gerçekleşebilmektedir. Elitlerin ulusal kilise istemelerindeki en önemli sebebin dil olduğu düşünülmektedir. Çünkü Ortodoksluk inancında ulusal kilisenin varlığının en önemli sebebi dildir. İbadetler ulusal dille yapılmakta, İncil ulusal dille okunmaktadır. Rusya'nın ROK üzerinden egemenlik tesisinde en önemli unsurlardan biri de dildir. Dil politikası Rusya için milli bir politikadır. Ruslaştırmanın (Russified-Rusçuluk) en önemli unsurudur. Ukrayna'nın ROK'a karşı mücadelesi aynı zamanda Rusçaya karşı bir mücadeledir.

Ruskii Mir olarak bilinen Rusçuluk politikası Rusya Federasyonu'nun resmi politikasıdır (<https://dgap.org>). Mir Rusça'da hem dünya hem de barış anlamına gelmektedir. Rusya'nın siyasi olarak kullandığı mana şüphesiz dünyadır. Yani Ruskii Mir teriminin karşılığı Rus Barışı değil Rus Dünyası'dır.

Ruskii Mir'in en önemli özelliği Rusça konuşan insanların oluşturduğu coğrafyaları Rus coğrafyası saymasıdır. Ukrayna krizinde ve savaşında hükümet sözcülerinin ve Putin'in sürekli olarak Rusçayı yasaklıyorlar şikayeti bu yüzdendir. Hatta Rusçayı yasaklama girişimini neo-Nazi olarak tanımlamaktadırlar. Bu tanımlama Rusya'ya 2. Dünya Savaşı'nda Hitlerlere karşı ülkeyi koruma hakkı verdiği gibi Ukrayna'daki neo-Nazilere (iddia odur ki) karşı da savaşma hakkı verecekti. Nitekim savaş gerekelendirirken Putin'in neo-Nazi söylemine başvurmasının arkasında Ruskii Mir düşüncesi vardır (<http://en.kremlin.ru>). Wilfried Jilge'ye göre Ruskii Mir Rusya'nın dış müdahale aracıdır. Başka bir ifade ile "diaspora imparatorluğudur." Gerçekten de Moldova Transdinyester, Gürcistan Güney Osetya ve Abhazyaya, Kırım işgali, Donbas bölgesindeki asker bulundurma ve askeri operasyonların tamamında Rusça konuşan insanlar ve bu insanlara verilen pasaportlar gerekçe olmuştur (<https://dgap.org>).

Ruskii Mir politikasının en önemli savunma alanı kiliselerdir. Kutsal bir ortamda, Rusça söylenen ve çoğu da "ahlaksız Batı" ile yapılan amansız mücadeleyi içeren propaganda ROK'un pozisyonuna küresel anlam katmaktadır. Ancak Slav kültürü ve değerlerinin Rusça olarak yüceltildiği bu kiliselere en büyük karşı koyuş Ukrayna'dan geldi. Ukrayna kendi milli kilisesini kurmadan asla milli kimlik kuramayacaktı. İncil ve ibadet dilinin Ukraynaca olması Rusça ve Rus dünyası ile kopuşu beraberinde getirecekti. Ancak bu kopuş bedel ödenmeden olmadı. Daha genel bir ifadeyle ROK'un cemaatinden olup Ukraynalı olmak mümkün değildir. Diğer yandan UOK'de Ukraynaca ibadet edilerek Rusya karşıtlığı dillendirilmektedir. Artık UOK'ya bağlı her bir kilise Ukrayna milli kimliğinin işlendiği şubelere dönüşmüştür. Rus karşıtlığıyla inşa edilen Ukrayna milli kimliğinde kiliselerin rolünün ne kadar büyük olduğu 2014 yılında Euormaidan (Haysiyet Devrimi) olaylarına ortaya çıktı. Kilisenin protestoculara yemek, ilaç, mekan vs. sağlaması ve Ukraynalı fikrini yayma çabası hem devletten destek gördü hem de halk tarafından büyük bir memnuniyetle karşılandı. Nihayetinde uluslararası ilgiyi de çekerek cemaatini yaklaşık 7,5 milyon kişi artırdı ve bağımsızlık elde etti. Ayrıca savaş süresince UOK başı Metropolit Epifany sosyal medyayı çok aktif kullanmakta ve sürekli olarak Rusya karşıtı mesajlar yayınlamaktadır. 10.04.2022 tarihli tvitinde, Çernihiv'in yıkılmış evlerini dini kıyafetleriyle ziyaret eder halde yayınladığı bir

fotoğrafıyla şu mesajı yazmıştır: “Bugün Çernihiv’i ziyaret ettim. Çernihiv Rus katillerin korkunç şekilde aldığı yüzlerce canın bedelini, yıkımı ve acısını yaşadı. Tanrı bu mücadelede bizimledir. Çünkü şeytani kin ve zorbalığa karşı doğruluk ve iyilik için savaşıyoruz..., Çerhiniv Prensiğin ve Kozak şehrinin cesur savunucuları tarafından kurtarıldı...” (<https://twitter.com/epifaniy>) Son tivitinde bile Epifany tüm milli sembollerini kullanmaktadır. Ukrayna milli marşı “Kozak kardeşlerimizle” birlikte kurduk Ukrayna’yı der. Prenslikten bahsederek Kiev Knezliği’ne atıf yapmaktadır. Ayrıca Rusya’nın yaptıklarına karşı en sert kelimeler kullanmakta ve verilen savaşı Tanrı adına yapılan bir savaş olarak tanımlamaktadır. Şüphesiz aynı söylem ROK’nde de mevcuttur. Ancak UOK ve Metropolit Epifany Ukrayna kimliği inşasına çok önemli katkıda bulunmaktadır. Okulların kapalı olduğu zamanlarda (savaş zamanı) bilgi kaynağı kilise ve konu Ukraynalı olmaktadır.

ROK ile UOK arasındaki rekabet kiliselere devam eden veya bağlılık bildiren insanların sayılarındaki durumda da sürmektedir. ROK’a bağlı cemaati doğrudan Rus veya Rus taraftarı, UOK’ne bağlı olan insanları da doğrudan Ukrayna milliyetçisi veya Ukrayna taraftarı kabul edebiliriz. Bu düşünceyle yukarıda verilen Ukrayna’daki kiliselerin cemaatleri arasındaki ilişkiyi analiz edebiliriz.

Tablo 1: 2013, 2015 ve 2019 Arası Ukrayna Kiliseleri Cemaati

Kilise Adı	2013 (%)	2015 (%)	2019 (%)	Değişim (2013-2019) (%)	Değişim (2013-2019)- nüfus
UOK-KP	18,3	38	42,2	+23,9	7,78 milyon
UOK-MP	19,6	20	16,9	-2,7	-0,88 milyon
Diğer- Bağımsız	62,1	40	40,9	-21,2	6,90 milyon

Nüfus 44 milyon alınmıştır. Buna göre Ukrayna nüfusunun %74’ü (32,56 milyon) Ortodokstur.

2015 ile 2019 arasında siyasi olarak çok önemli değişiklikler olmadı. Bu yüzden istatistikte anlamlı bir değişiklik gözlenmemektedir. Ancak 2013 ile 2015 yılı karşılaştırıldığında insanların Kiev Metropolitliğine ait olma beyanlarında çok yüksek bir artış olmuştur. UOK-KP son tahlilde UOK’ne dönüştüğünden milli kiliseye bağlı olan insan sayısında 7,78 milyonluk bir artış gerçekleşmiştir. Bu sayı milli kimlik inşasında kilisenin büyük başarısıdır. Bu insanları Rusya’dan nefret eden insanlar olarak alabiliriz. Çünkü çalışmada ısrarla belirtildiği gibi kilise ulus demektir. Bu insanları UOK’ne üye yapan şey Tanrı’ya veya dine karşı bir aydınlanma yaşamaları değil Rusya’dan kötülük gördüklerini düşünmeleridir. Tamamen politik bir tutum olan UOK cemaatinin artışı ROK için büyük kayıptır. Bu insanlar çocuklarına dini gerekçelerle Rusça öğretmeyecekler ve kendileri de Tanrı’ya Rusça değil Ukraynaca yalvaracaklardır. Hatta UOK’ne teveccüh Rusçaya karşı bir duruştur. Bu duruşun alternatifi Ukraynacadır. Dil ve kilise üzerinden, hem de yetişkin insanlar arasında milli kimlik inşa edilmektedir. Bu insanın çocuklara yansması daha derin ve milli olacaktır.

Tablo incelendiğinde bir başka önemli unsur da ROK'a bağlı olan insan sayısındaki sabitliktir. Esasında altı yılda 880.000 kişi azalmış gözükmemektedir ancak bu sayı yaşlı insanların ölüm sayıları ve göç dikkate alınırda göz ardı edilebilir. SSCB'yi yaşamış ve bugün yaşlı olan insanların Ukraynaca dilinde ve inandığı kiliseden farklı bir kilisede ibadet etmesi zor, hatta imkansızdır. Ancak UOK-MP Ukrayna'nın yeni jenerasyonunu UOK'ya kaptırmaktadır. Bu durum dünyada en büyük cemaati olan ROK'a büyük bir darbe vermektedir. FRP'nin UOK'ya bağımsızlık vermesindeki sebeplerden biri de budur. Bir anda rakibi olan ROK'dan yaklaşık 14 milyon insan FRP'ye bağlanmıştır. UOK artık FRP'ye yani İstanbul'a bağlı olduğundan UOK cemaati aynı zamanda FRP cemaatidir. Teorik olarak ROK cemaati de FRP cemaatidir ancak tarihi rekabet ve Rus milliyetçiliği FRP ile ROK'u daima karşı karşıya getirmiştir. UOK yaklaşık 14 milyon üyesiyle Ukrayna milli kimlik inşasının en önemli unsuru olmuştur. Ayrıca UOK 14 milyon cemaatiyle tüm Ortodoks dünyasında ROK'dan sonra en çok cemaati olan kilise olmuştur.

Son olarak milli kiliseler dini ritüelleri açısından farklı uygulamalarda bulunmaktadır. Ortodoksluk inancı çok animistik ve ritüeli bol bir inançtır. Şüphesiz İncil'de ve Kur'an'da Hz. İsa'nın ölümleri dirilttiği ve hastaları iyi ettiği (Maide, 5/110; Matta 8: 14-15; Luka, 8: 49-55.) mucizelerine karşılık Hristiyanlıkta animistik öğelerin bol olması kaçınılmazdır. Ulusal kiliseler törenlere ve bayramlara ulusal öğeler veya sadece o kiliseye has uygulamalar katmaktadır. Mesela bir kilise Grigoryan takvimi kullansa rakip kilise mutlaka Julyen takvimi kullanır. Bu sebeple Ukrayna Ortodoks kilisesi FRP'ye bağlanarak ritüellerine milli değerler katacaktır. Devam eden savaşın sonunda kilise tüm eylemlerine keskin bir şekil verebilir, hatta ROK'un uygulamalarını küfür bile sayabilir

Değerlendirme ve Sonuç

24 Şubat 2022 yılında sabah 06.00 sularında Rusya Devlet Başkanı Vladimir Putin Ukrayna'ya özel amaçlı bir operasyon başlattığını duyurduğunda tüm Ukrayna'da füze saldırısı sirenleri çalıyordu. Bu saldırı özel amaçlı bir operasyon değil tüm ülkeyi kapsayan (full-scale) savaştı. Uzun bir konuşma değildi. Çünkü 21 Şubat 2022 tarihinde, yani 3 gün önce, uzun bir konuşma yapmış ve Ukrayna diye bir milletin olmadığını söylemişti. Kiev Prensiği ve Ortodoksluk değerlerine atıf yaparak bu değerlerin Rus değerleri olduğunu ve Eski Sovyetlerdeki her Ortodoksun esasında Rus olduğunu iddia etmişti (<http://en.kremlin.ru>). Putin'in bu söylemi ROK'un söylemiydi. Esasında bu söylem bağımsızlık sonrası ROK tarafından işlendi ve bu söylemin bir devlet politikası olduğu biliniyordu. Ancak Ukrayna'da ROK'un Rusçuluk söylemine karşılık Ukraynalılık söylemini savunan ve Ukraynalı kimliğinin inşa etmeye çalışan UOK-KP vardı.

Tarihi süreç içerisinde 2004 Turuncu Devrim ve 2013-2014 Haysiyet devrimi sonrası meydana gelen Kırım'ın Rusya tarafından işgaliyle Donbas çatışmaları UOK-KP'nin büyümesine; nihayetinde 2019 yılında FRP'ye bağlı bir otosefali kilisesi olmasına olanak sağladı. Kilisenin bağımsızlığı ile Ukrayna'da milliyetçiliğin yükselmesi paralel ilerledi. Ukrayna'da kilise üzerinden ulus kimlik inşasını, tarihi süreç dikkate alınarak, üç alanda değerlendirilebilir.

İlk olarak UOK Ukraynaca dilini kilise dili kullandığı için UOK-MP'nin kullanmış olduğu Rusçayı reddederek kiliseyi millileştirdi. Bu millileştirme çift taraflı işledi. UOK'ya devam eden insanlar Ukrayna milliyetçisi veya Rusya karşıtı insanlar oldular. Böylece ROK'un Ruskii Mir diye kodladığı Rusça konuşan insanların olduğu yeri ROK'un coğrafyası, dolayısıyla Rus toprağı sayma politikası büyük bir yara aldı. Ukrayna gibi 44 milyon nüfus ve 602.000 kilometre kare yüzölçümlü bir ülke ROK'un etki alanından çıktı. ROK'un etki alanından çıkmak demek Ruslaşmaktan kurtulmak demek, Ruslaşmaktan kurtulmak ise Ukraynalılaşmak demektir. Böylece UOK Ukrayna milli kimlik inşasında dil üzerinden önemli bir etki ve katkıda bulundu.

İkinci olarak siyasi güç açısından UOK Ukrayna'nın milli kimlik inşasına etki etti. FRP'nin ekümenik gücünü arkasına alarak ROK ile eşit seviyeye çıktı. Bu durum manevi açıdan Ukraynalının Rusa eşit olması demektir. Hatta tarihi Kiev Prensiği ve ilk kilise Kiev'de, yani Ukrayna'da olduğundan Kiev tarihi ve Ortodoks mirası bir anda Ukraynalılara geçti. Böylece Ukrayna kimliği tarihi kimliğine kavuşmuş oldu. Ayrıca UOK'nın gücünün artmasıyla ROK'un dışlanması kaçınılmaz oldu. Görünürde olmasa da özellikle savaştan sonra UOK-KP'ne devam edenlere iyi bakılmayacağı, hatta hain veya kafir ilan edilebileceği öngörülebilir. Siyasiler ve eğitim kurumları, politikaları ve toplumsal değerleri gerek söylem üzerinden gerekse müfredatlar üzerinden UOK ile paralel götürecektir. Kilise Ukrayna siyasetiyle, siyaset kiliseyle çatışmayacaktır. Ortak Ukrayna kimliğinde buluşulacaktır. UOK-MP ile bu ortaklık Kırım ve Donbas olaylarına kurulamadı. ROK'un emir ve söylemleri dışına çıkamayan UOK-MP siyaset ve toplumla çatıştı. Rusya tarafında yer aldı. Böylece gücünü kaybetti. Siyasiler UOK'yu büyüttüler. UOK'nın bağımsızlığında en büyük etken dönemin Cumhurbaşkanı Petro Proşenko'dur. Bugün, savaş günlerinde, Cumhurbaşkanı Volodimir Zelenski, Eski Cumhurbaşkanı ve muhalefet lideri Petro Proşenko asker üniformalarıyla görüntü verirken UOK Baş Metropolit Epifany her gün medyada görünmekte ve askerlere cesaret vermektedir. Rusya'yı lanetleyerek halka dua etmektedir.

Son olarak nüfusun din üzerinden kendini tanımlaması, kilisenin Ukrayna milli kimliği üzerindeki etkisini göstermektedir. Yukarıda verilen tablodaki (Tablo:1) verilere göre UOK 2013 yılında %18,3 olan cemaat oranını 2019 yılında %42,2'ye çıkarmıştır. Başka bir ifadeyle 2013 yılında 5.95 milyon olan UOK cemaati 2019 yılında yaklaşık 13,75 milyona çıkmıştır. Bu zaman zarfında toplumsal olarak 2014 Haysiyet Devrimi, Kırım işgali ve Donbas çatışmaları yaşandı. Çatışmalar süresince yaklaşık 14.000 Ukraynalı öldü (<https://www.crisisgroup.org>). Ölümler insanları dine yöneltebilir ama bu yönelme 32.56 milyonluk inanan toplumda 7,78 milyon olarak gerçekleşemez. Böylesi bir artış ancak ve ancak politik karşıtlıkla izah edilebilir. Yani 7.78 milyon insanın ilahi değil milli bir aydınlanma yaşadığını iddia edebiliriz. Yani bu aydınlanma Tanrı'yı bulma değil Ukrayna'yı bulmadır. Ukraynalı olma bilinci dini olarak da Rusya'ya tepkiyi gerektirdiği düşünülmüştür. Bu sebeple, yetişkin insanların milli bilincinin artmasıyla, kiliseler önem kazanmıştır. Kiliseler de milli bilinci iyice pekiştirme yerleri olduğundan kimlik inşası karşılıklı olarak sürmüş ve sürmeye devam edecektir.

Ukrayna milli kimlik inşası uzun ve zahmetli bir süreçtir. Bugün devam eden savaşın sebeplerinden biri de Ukraynalı olmanın yeterince Ukraynalılar tarafından kabullenilmemesidir. Ancak Ukrayna milli kimliğin inşası savaşlar ve krizlerle birlikte devam etmektedir. Bu inşası sürecinin en önemli aktörlerinden biri de kilisedir. Eski

Cumhurbaşkanı Petro Proşenko'nun UOK'nin bağımsızlığını aldığı gün söylediği gibi: "Bugün tarihe kutsal bir gün olarak geçecektir. Bugün, Ukrayna'nın Rusya'dan nihai bağımsızlığını elde ettiği gündür. Bu kilise, Putinsiz ve Kirillsiz (Moskova Patriği) bir kilisedir." Moskova'dan bağımsız bir kilise Ukraynalı olmak demektir. Ukrayna milli kimliği Ukrayna Ortodoks Kilisesi'nden ayrı düşünülen bir kimlik değildir.

KAYNAKÇA

Akpınar, Ö. 2021. *Moldova Ulus Kimlik İnşası: Sovyetlerden Sovyet Sonrası Döneme Müfredat Analizi*, KDY Yayınları: İstanbul.

Alexandrov, Y. 2015. *Church Annexation of the Crimea: UOC of the Moscow Patriarchate and Gave Its Crimean Dioceses and Their Property to the Russian Orthodox Church, Crimea Realia* (Radio Liberty), ru.krymr.com.

Althusser, L. 1994. *İdeoloji ve Devletin İdeolojik Aygıtları* (Yusuf Alp ve Mahmut Özışık, Çev.). İstanbul: İletişim Yayınları.

Bentzen, N. 2019. *Ukraine: Religion and (geo-)politics: Orthodox split weakens Russia's influence*, European Parliamentary Research Service.

Berger, P. 1993. *Dinin Sosyal Gerçekliği* (çev. Coşkun, A.), İnsan Yayınları: İstanbul.

Bilgin, N. 2007. *Kimlik İnşası*. Aşkinar Kitaplar: İzmir.

Bobo, L. 2002 , *Russian Foreign Policy in the Post - Soviet Era : Reality , Illusion and Mythmaking*, London : Palgrave Macmillan, pp. 18–19.

Clarke, J. ve Duncan, R. 2007. "Orthodoxy and the New Russia", *Religion in Eastern Europe XXVII*, 2: 13-21.

Connolly, W.E. 2011. *Kimlik ve Farklılık* (Ferma Lekesizalan, Çev.). 2. Baskı, İstanbul: Ayrıntı Yayınları.

Dalbay, S. ve Avcı, N. 2018. "Kimlik İnşasına İlişkin Temel Yaklaşımlar ve Bu Yaklaşımların Türkiye'ye Yansımaları", *Süleyman Demirel Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, c. 23, s. 17-39.

Floca, I. N. 2005. *Canoanele Bisericii Ortodoxe, Note si Comentarii*, Polsib Sibiu.,

Foucault, M. 2003. *Seçme Yazılar 4: İktidarın Gözü*, (çev. Ergüden, I.),Ayrıntı Yayınları, İstanbul.

Gellner, H. 2006. *Uluslar ve Ulusçuluk*. İstanbul: Hil Yayınevi.

Gillet, O. 1997. *Religion et nationalisme: l'ideologie de l'Eglise Orthodoxe Roumaine sous le regime communiste*. Edition de l'Universite de Bruxelles, Bruxelles.

Gürsoy, Ş. ve Çapcıoğlu, İ. 2009. "Din-Kimlik İlişkisi Üzerine", *Toplum Bilimleri Dergisi*.

Heywood, A. 2017. *Siyaset Teorisine Giriş* (Hızır Murat Köse, Çev.). 8. Baskı, İstanbul: Küre Yayınları.

Karelska, K. ve Umland, A. 2020. *Russia set to escalate fight against Ukrainian Orthodox independence in 2020*, Atlantic Council.

Kollektif. 2022. *İncil Yeni Ahit*, Ankara: Dorlion Yayınları.

Leustean, N. 2018. "Eastern Orthodoxy, Geo-politics and the 2016 'Holy and Great Synod of the Orthodox Church'", *Geopolitics* 23, s. 201-216.

Littell, H. F. 1961. "From Barmen (1934) to Stuttgart (1945): The Path of the Confessing Church in Germany", *Journal of Church and State*, s. 41-52.

Lunkin, R. 2014. "The Ukrainian Revolution and Christian Churches", *East-West Church Ministry Report*, Vol 22, No 3.

Önal, D. 1993. "Kimlik Hem Keşfedilen Hem de Yaratılan Bir Şeydir", *Türk Yurdu*, 7 Devre, 13 Cild, 66 Sayı (412).

Özkırımlı, U. 2009. *Milliyetçilik Kuramları Eleştirel Bir Bakış*. 3. Baskı, Ankara: Doğu-Batı Yayınları.

Percival, H. (900. *The Seven Ecumenical Councils of the Undivided Church. Their Canons and Dogmatic Decrees*, 2nd Series, Volume 14, 235-236.

Ramsey, J. 2022. *Aposlotic Canons*, University of Durham, United Kingdom. https://www.academia.edu/36375510/Apostolic_Canons.

Stan, L., Turcescu, L. 2003. "Religion and Politics in post-Communism", *Post-Communist Studies*, No: 36, s. 443-465.

Tripathi, N. K. 2016. "Orthodox Church and Russian National Identity", *Institute – Jawaharlal Nehru University*, New Delhi, Volume: 7, Issue 6, p. 82-92.

Wach, J. 1995. *Din Sosyolojisi*, (çev. Ünver Günay), İstanbul.

Wood, E. J. 1998. "Religion and National Identity in Historical Perspective", *Universidade Da COUNA*, s. 13-21.

<http://www.patriarchia.ru/en/db/text/5197229.html>, 06.04.2022.

https://orthodoxwiki.org/Ukrainian_Orthodox_Church_%E2%80%93_Kyiv_Patriarchate, 06.04.2022.

<https://halkdilinde.com/incili-oku>, (07.04.2022).

https://military-history.fandom.com/wiki/Russian_Orthodox_Army, 10.04.2022.

<https://mospat.ru/en/news/47826/>, 10.04.2022.

kiis.com.ua/?lang=ukr&cat=reports&id=678, 10.04.2022.

<https://www.agos.com.tr/tr/yazi/15818/girit-sinodunun-ardindan>, 10.04.2022.

<https://www.hurriyet.com.tr/dunya/porosenkodan-erdogana-bagimsiz-kilise-tesekkuru-41055285>, 11.04.2022.

<https://www.bbc.com/turkce/haberler-dunya-46583594>, 11.04.2022.

<https://tr.euronews.com/2019/01/05/ukrayna-kilisesinin-bagimsizligi-icin-istanbul-dan-resmi-onay>, 11.04.2022.

<https://21yyte.org/tr/merkezler/islevsel-arastirma-merkezleri/teostrateji-arastirmalari-merkezi/vladimir-putinin-yunanistan-ve-aynoroz-gezisi>, 11.04.2022.

<https://www.bbc.com/turkce/haberler-dunya-46583594>, 11.04.2022.

<https://www.state.gov/wp-content/uploads/2019/05/UKRAINE-2018-INTERNATIONAL-RELIGIOUS-FREEDOM-REPORT.pdf>., 11.04.2022.

<https://dgap.org/en/events/ruskiy-mir-russian-world>, 11.04.2022.

<https://dgap.org/en/events/ruskiy-mir-russian-world>, 11.04.2022.

<https://twitter.com/epifaniy>, 11.04.2022.

<https://www.crisisgroup.org/content/conflict-ukraines-donbas-visual-explainer>, 11.04.2022.